

In deze rubriek komen onderzoekers aan het woord over participerende observatie. Zij doen verslag van hun eigen ervaringen en inzichten en volgen daarbij het spoor dat antropoloog Bronislaw Malinowski begin vorige eeuw uitzette. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met Frank van Gemert: f.vangemert@rechten.vu.nl.

Onterecht geschuwd: verborgen participerende observatie

Iris Steenhout & Kristel Beyens*

De aanleiding

Een onderzoeker loopt aan tegen de beperkingen die de gekozen onderzoeksmethode met zich meebrengt. In eerder onderzoek zochten we naar factoren die agressiegedragingen en -gevoelens bij treinbegeleiders oproepen (Steenhout & Lippens, 2010). Het takenpakket van de treinbegeleider is divers. In België vervult hij voornamelijk een veiligheidsfunctie (zowel fysieke veiligheid van de reiziger als de exploitatieveiligheid). De treinbegeleider doet eveneens de controle van de vervoerbewijzen en fungeert als aanspreekpunt van de spoorwegmaatschappij. Dit onderzoek gebeurde op basis van enquêtes met vragen met gesloten antwoordcategorieën, gecombineerd met halfopen interviews. We stelden onder andere vast dat heel wat gevallen van agressie niet werden gemeld. De oorzaken van deze niet-meldingen werden geïnventariseerd, evenals de factoren die aanleiding geven tot onveiligheidsgevoelens. Deze resultaten brachten op hun beurt nieuwe vragen met zich mee, waar kwantitatief onderzoek via enquêtes geen antwoord kan bieden. De bedrijfscultuur en communicatieproblemen in de contacten tussen treinbegeleiders en reizigers bleken belangrijke factoren te zijn bij het ontstaan van agressie. Deze factoren konden echter maar beperkt worden uitgediept in het surveyonderzoek, dat enkel toegang gaf tot een beperkte voorgeformatteerde vorm van kennis, waardoor het moeilijk was om in te spelen op nieuwe of onverwachte elementen in het onderzoek.

In de zoektocht naar informatie is de onderzoeker steeds afhankelijk van de indrukken en het verhaal van de onderzochte zelf. Hij blijft echter een *outsider*, die via de visie van de *insider* poogt een impressie te krijgen van zijn leefwereld. Onderzoek wordt vaak beperkt door de mate waarin de onderzochten hun verhaal

* Iris Steenhout is licentiaat in de computerwetenschappen en master in de criminologische wetenschappen. Zij is als assistent verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel, waar zij werkt aan een doctoraat rond social network analysis. E-mail: iris.steenhout@vub.ac.be. Kristel Beyens is licentiaat in de sociologie en doctor in de criminologie. Zij is hoofddocent aan de Vakgroep Criminologie van de Vrije Universiteit Brussel, waar ze onder andere Methoden van Criminologisch Onderzoek en Penologie doceert. E-mail: kristel.beyens@vub.ac.be.

kunnen en willen overbrengen. Onderzoekssubjecten zijn echter niet steeds bereid zichzelf bloot te geven (Miller, 1995), zeker als het gaat om regelovertrekend gedrag. Mensen zijn zich bovendien niet steeds bewust van hun handelen en hebben de neiging bepaalde, voor de onderzoeker belangrijke feiten als triviaal te beschouwen, waardoor ze hierover niet spreken in interviews (Bouchard, 1984). Vooral wanneer de werkcontext belangrijk is, kan dit voor obstakels zorgen. Voor de respondent zijn bepaalde werkprocedures immers triviaal.

In dit verband wijst Giddens (1982: 31) op het verschil tussen het discursieve en het praktische bewustzijn van de sociale actor. Op het niveau van het discursieve bewustzijn is iedereen in staat om bepaalde redenen te geven, om verantwoording af te leggen waarom men een bepaalde handeling verricht. Deze redenen hoeven niet noodzakelijk 'waar' te zijn, of te maken te hebben met het doel dat een actor wil bereiken. Het praktische bewustzijn verwijst naar alles wat de actoren weten en gebruiken om zich te kunnen bewegen in het sociale leven. Het betreft stilzwijgende kennis (*tacit knowledge*), die men niet noodzakelijk hoeft te kunnen verwoorden, maar die desalniettemin 'gekend' en bepalend is voor het handelen. Het zijn echter factoren die het handelen feitelijk bepalen, zonder dat de actoren zich daarvan bewust hoeven te zijn. Giddens noemt dit 'de verborgen kern van het fenomeen institutionele reproductie' (Giddens, 1993: 27). Het blootleggen van deze praktische kennis betreft meestal een kunde die voor de betrokkenen vaak al lang bekend is, maar meestal niet geformuleerd kan worden op discursief niveau. Het manifest maken van dit soort weten kan voor de direct betrokkenen als banaal overkomen.

De meerwaarde van verborgen participerende observatie

Begin 2010 kreeg Iris Steenhout de kans om gedurende twee maanden als treinbegeleider te werken, waardoor zij onopvallend kon toetreden tot deze wereld en in staat was om directe waarnemingen te doen in deze natuurlijke setting. Zij werd in het verleden opgeleid als treinbegeleider en was jarenlang actief in de functie, waarnaar ze nu dus terugkeerde.

Zij maakte het onderzoeksdoel, de studie van agressie, niet bekend. Doordat ze als onderzoeker maximaal deel kon uitmaken van de groep van treinbegeleiders, kon zij via het perspectief van de onderzochte de dagelijkse realiteit beleven en interpreteren. Zo kon zij een beter zicht krijgen op kettingreacties die plaatsvinden in de verbale en non-verbale communicatie. Een treinbegeleider kan bijvoorbeeld aangeven dat hij agressief benaderd wordt door een klant die geen geldig vervoerbewijs heeft. De begeleider kan zwartrijden aangeven als oorzaak van de agressie, terwijl de onderzoeker-treinbegeleider kan vaststellen dat de treinbegeleider de situatie doet escaleren door de wijze waarop hij de reiziger bejegt. De begeleider zelf is zich hier niet per se van bewust en zal/kan dat dus niet op discursief niveau verwoorden.

Er zijn dus goede redenen om aan verborgen participerende observatie te doen. We laten in dit artikel de belangrijkste discussiepunten inzake verborgen participerende observatie de revue passeren en zullen aantonen dat deze aanpak gemo-

tiveerd kan worden en zelfs noodzakelijk is om bepaalde fenomenen te begrijpen. Op basis van ons eigen onderzoek zullen we een beeld geven van de waardegeladen persoonlijke en methodologische keuzes waar onderzoekers mee worden geconfronteerd.

Methodologische knelpunten

Een van de moeilijkste opdrachten bij verborgen participerende observatie is de toetreding tot de setting, die in ons geval vergemakkelijkt werd door het verleden van treinbegeleider van Iris Steenhout. Daardoor kon zij zonder opleiding doorstromen naar het werkterrein en was zij, door dit arbeidsverleden als treinbegeleider, bekend met een groot deel van het jargon en de procedures van de treinbegeleiders. Om volledig deel uit te maken van de groep dient men met de onderzochte groep een aantal gemeenschappelijke kenmerken te delen. Een oudere onderzoeker bijvoorbeeld kan geen verborgen participerende observatie uitvoeren binnen een jeugdbende. De mogelijkheden dienen per onderzoek te worden afgewogen.

Om te voorkomen dat er schade wordt berokkend aan het onwetende onderzoekssubject, wordt in kwalitatief onderzoek veel waarde gehecht aan *informed consent*. Bij verborgen participerende observatie kan hier echter geen sprake van zijn. Dit impliceert dat, in dit geval, geen toelating gevraagd werd aan de betrokken partijen, noch dat deze vooraf op de hoogte werden gesteld van de onderzoekersrol van de treinbegeleider. Critici argumenteren dat jezelf anders voorstellen onvermijdelijk leidt tot schade aan je onderzoekssubjecten en de onderzoeker. Bovendien zou dit leiden tot argwaan jegens wetenschappers. Deze stelling is voor discussie vatbaar. Wanneer er geen of zeer beperkte gevolgen zijn voor de onderzochte doelgroep, kan overwogen worden om *undercover*-onderzoek te verrichten, om zo maximaal gegevens te verzamelen. Het doel kan in dit geval de middelen heiligen.

Emoties

Hoewel we ons bewust zijn van het feit dat deze verborgen vorm van onderzoek risico's inhoudt voor de onderzoeker, zijn we het eens met Miller (1995) dat dit risico schatten een kwestie is van individuele keuzes. Het risico was in dit geval tweeledig. Allereerst bestond de kans te worden ontdekt als onderzoeker. Dit risico schatten we laag in omdat enkel leden van de vakgroep van de universiteit en de partner op de hoogte waren van de ware toedracht. Wel bestond de kans om zelf slachtoffer te worden van agressie. Uit vorig onderzoek bleek immers dat vooral verbale agressie veel voorkomt (Steenhout & Lippens, 2010). Niettemin zouden dergelijke incidenten ons veel kunnen leren over het ontstaan van agressie en de impact ervan.

Hoewel in de praktijk voorbereid, was de emotionele impact van het feit dat de eigen identiteit niet kon worden vrijgegeven niet te voorzien. Waar Nuytiens en Scheirs (2011) argumenteren dat spreiding van het veldwerk en korte periodes

van *time-out* een oplossing kunnen bieden voor de druk waar de onderzoeker tijdens het veldwerk aan onderhevig is, is dit binnen verborgen participerende observatie zelden mogelijk. We ondervonden dat het delen van emoties met *peers* en het thuisfront wel kan bijdragen bij het afstand nemen van emotionerende incidenten.

Afstand bewaren en emoties onderdrukken worden vaak als vereisten gezien om tot valide conclusies te komen. Dit is echter een verouderde visie op validiteit vanuit de natuurwetenschappen, die men poogt te projecteren naar de sociale wetenschappen. Ook binnen de natuurwetenschappen is er echter reeds enige tijd het besef dat een observator en zijn onderzoekssubject(en) geen geïsoleerde objecten zijn, maar samen vorm geven aan een web van dynamische verbindingen en processen, zowel onderling als met de wereld 'daarbuiten', die ook tot wederzijdse beïnvloeding kunnen leiden (Dieks, 1999).

In de literatuur wordt vaak vermeld dat het vermijden van betrokkenheid een moeilijke opdracht is (Nuytiens & Scheirs, 2011), maar binnen participerende observatie is dit wat ons betreft een onwenselijke of zelfs onmogelijke opdracht. Allereerst omdat afstand bewaren en emoties onderdrukken afbreuk doen aan het opbouwen van een geloofwaardige identiteit. Ten tweede omdat de onderzoeker meedraait als *insider* en dus de emoties van de onderzoekssubjecten vaak aan den lijve ondervindt. Dit helpt de stress te begrijpen waarmee dezen geconfronteerd worden. Zo realiseerden we ons voor de start van het veldwerk niet welke impact het dragen van een uniform kan hebben voor de wijze waarop treinbegeleiders worden benaderd door reizigers. Tijdens het meelopen op het terrein werd dit snel duidelijk. Zodra men in een uniform verschijnt op een perron of in een station, wordt de treinbegeleider overstelpt met vragen, ook al is hij niet aan het werk. Als er iets misloopt, verwachten reizigers dat de treinbegeleider van alles op de hoogte is, enkel omdat hij een uniform draagt. Op een bepaald moment is de onderzoeker, samen met andere treinbegeleiders, moeten vluchten voor een mensenmassa. Zij werden bestookt met vragen rond uitgevallen treinen, terwijl ze zelf op informatie (en de trein) stonden te wachten. Deze onwetendheid van de treinbegeleiders werd op onbegrip onthaald door de omstaanders en de sfeer werd bijzonder grimmig. Dit incident gaf een beter inzicht in de druk waaronder begeleiders soms werken.

Bouchard (1984) merkt terecht op dat men als onderzoeker voorzichtig moet zijn met het toewijzen van (eigen) emoties aan derden. De onderzoeker betrapte zichzelf tijdens het onderzoek op een dergelijke foutieve toewijzing van emoties. Tijdens een incident met enkele reizigers merkte zij dat de volledige coupé het gesprek tussen de treinbegeleider en de reiziger aan het volgen was. Zij verwachtte daardoor op elk moment een inmenging van de andere reizigers, in de veronderstelling dat de reizigers partij zouden trekken voor elkaar. De verbazing was dan ook groot toen een reiziger de onderzoeker-treinbegeleider plots feliciteerde met haar aanpak en geduld. Binnen de context van het onderzoek gaf dit nieuw inzicht, omdat tijdens het vorige onderzoek bleek dat veel begeleiders menen dat reizigers negatief tegenover hen staan.

Misleiding

Een vette kluit voor critici is de bewuste misleiding die gepaard gaat met verborgen participerende observatie. Deze bewuste misleiding kan tal van perverse effecten met zich meebrengen, zoals juridische gevolgen voor en verrijking van de onderzoeker. Zo werd de onderzoeker betaald als treinbegeleider. Afzien van betaling voor het uitgevoerde werk kon betekenen dat zij haar rol als onderzoeker moest onthullen, waardoor de bevoorrechte situatie als *complete insider* in het gedrang zou komen. Dit is een afweging die men binnen de context van elk onderzoek dient te maken, rekening houdend met de risico's die dit voor de onderzoeker kan meebrengen. Niettemin is dit duidelijk een zwak punt binnen deze vorm van onderzoek. Vooral wanneer men als onderzoeker niet alleen informele, maar bovendien ook juridische wetten overtreedt.

Voor de onderzoeker zelf introduceert deze misleiding een niet te verwaarlozen complexiteit. Voor men het weet, raakt men verstrikt in een kluwen van leugens. Het misleiden werd dan ook doelbewust beperkt tot het absolute minimum, namelijk de werkelijke motivatie voor de aanwezigheid op de setting. Er werd niet gelogen over haar verleden als onderzoeker. Dat zou ook gevaarlijk zijn, aangezien de rol van internet als informatiebron vandaag niet mag worden onderschat (tenzij men de mogelijkheid heeft een volledig valse identiteit aan te nemen). Het is onmogelijk in dergelijk intensief onderzoek te werken en een strikte scheiding werk-privé te handhaven. Er is immers amper vrije tijd en *time-outs* zijn moeilijk te verwezenlijken. Daarnaast impliceert het ophouden van een geloofwaardige identiteit eveneens dat je sociale banden met de groep die je onderzoekt niet vermijdt.

De onderzoeker zelf is bij participerende observaties het instrument. Hij komt echter niet los van zijn eigen achtergrond en kadert zijn waarnemingen daarbinnen. Tegelijkertijd kan hij niet voorkomen dat hij als observator eveneens informatie filtert. De onderzoeker wordt geconfronteerd met een constante stroom aan informatie. Bovendien wordt er langdurig en intuïtief geobserveerd, waardoor men bij sommige dingen gewoon niet meer stilstaat. Terugkoppelen naar *peers (debriefing)* is dan ook belangrijk. Regelmatig werd de onderzoeker daarbij gedwongen een stap terug te zetten om tijdens de dataverwerking te expliciteren wat bedoeld wordt. Bekendheid met procedures en jargon was enerzijds een troef, omdat zo het leerproces kon worden overgeslagen, en anderzijds een handicap, omdat ze zich alsmaar moest verplichten toch de noodzakelijke aandacht te besteden aan de explicitering van de praktische kennis (vergelijk Giddens' praktische bewustzijn). Als onderzoeker is het niet evident om twee rollen op eenzelfde moment te vervullen. Men dient daarbij steeds voor ogen te houden welke rol men wanneer invult. Daarom werd minstens één dag per week gereserveerd om de bevindingen door te praten met *peers*. Niet alleen levert dat andere invalshoeken, ook wordt men daardoor constant aan de onderzoekersrol herinnerd, wat niet onbelangrijk is.

Veldnotities maken is nog moeilijker dan bij gewone participerende observatie, omdat de onderzoeker niet openlijk kan noteren zonder zijn 'vermomming' prijs te geven. Om dit zo goed mogelijk op te vangen wordt de creativiteit van de

onderzoeker op de proef gesteld. Gelukkig maken treinbegeleiders in het kader van hun job diverse aantekeningen. Dit hebben we kunnen aanwenden om korte, snelle aantekeningen te maken. Daarnaast werden ook andere oplossingen gezocht om toch iets te kunnen neerschrijven, bijvoorbeeld zich terugtrekken op het toilet om daar snel iets verkort te noteren. Dit leverde een kapstok die nadien gebruikt werd bij het uitschrijven van de gegevens.

Ethische knelpunten

Hoewel het verdedigen van verborgen participerende observatie zou kunnen overkomen als een pleidooi voor ‘alles kan en alles mag’, is niets minder waar. Ook en vooral bij deze vorm van onderzoek is het nodig vooraf duidelijke spelregels vast te leggen.

Vanzelfsprekend mogen de betrokken partijen op geen enkel moment negatieve gevolgen ondervinden van het onderzoek. In dit geval zijn dit de reizigers, de werknemers van de treinmaatschappij en de treinmaatschappij zelf. In de praktijk bleek dit soms balanceren op een smalle grens tussen het mogelijke en het wenselijke. Wat doet men immers als men een werkwijze vaststelt die in de toekomst mogelijk slachtoffers kan maken? Meldt men dit dan, zodat het aangepakt kan worden, wetende dat daarbij wellicht namen moeten worden genoemd? Hoewel het niet ons doel was om veiligheidsprocedures onder de loep te nemen, werd dit van het personeel – uit loyaliteit naar de werkgever – wel verwacht. Als oplossing hebben we ervoor geopteerd om de situatie met enkele dagen vertraging gedecontextualiseerd te rapporteren, zodat er geen namen meer op de feiten geplakt konden worden.

Hoewel niet voldaan werd aan een *informed consent*, betekent dit niet dat het idee erachter overboord gegooid wordt. Er werd vooraf bepaald dat de onderzoekssubjecten na afloop zo goed mogelijk ingelicht zouden worden. Na het onderzoek zijn we regelmatig naar het depot van de treinbegeleiders teruggekeerd om de mensen die we vergezelden zo veel mogelijk persoonlijk in te lichten. Anderen werden persoonlijk aangeschreven nadat ze eerder contactgegevens (mail/Facebook) door speelden. Reizigers konden om praktische redenen niet worden ingelicht. Opvallend waren de reacties van de treinbegeleiders die persoonlijk op de hoogte werden gesteld. Dezen waren verrast, maar anderzijds benieuwd naar de resultaten. Er werd geen enkele negatieve reactie opgetekend. De treinmaatschappij zelf werd ingelicht nadat de treinbegeleiders persoonlijk op de hoogte waren gebracht.

Conclusie

Wetenschappers horen onderzoek zodanig op te zetten dat het hen zo dicht mogelijk bij de te bestuderen werkelijkheid brengt. Criminologen onderzoeken vaak gedrag dat de actor liever verborgen wil houden. Zo’n onderzoeksveld kan om aangepaste onderzoeksmethoden vragen en verborgen participerende observatie willen wij daarbij niet uitsluiten.

Deze methode wordt in de journalistiek (bijvoorbeeld Wallraff, 1985) toegepast en mede daardoor wordt het toepassen van deze methodologie wellicht door wetenschappers met argusogen gevolgd of niet serieus genomen.

Meer en meer worden dwingende ethische principes in regelgeving vastgelegd en onderzoek wordt steeds meer en aan steeds strengere regels van ethische commissies onderworpen. Deze toenemende formalisering legt het vrije onderzoek aan banden en sluit diepgaande studie van bepaalde onderzoeksvragen uit. Er is een tendens gaande waarin alle sociaalwetenschappelijk onderzoek zich als vanzelfsprekend ondergeschikt lijkt te moeten maken aan regels die voortkomen uit eisen die gangbaar zijn in bepaalde takken van de psychologie en pedagogie, en die zijn overgenomen uit de medische wetenschappen. *Informed consent* lijkt voor deze wetenschappers vanzelfsprekend, maar zij ontkent de rijke praktijk van etnografisch onderzoek. Deze rigide wetenschapsvoering en -opvatting vertrekt in wezen vanuit een wantrouwen ten opzichte van de onderzoeker en verwacht onderzoeksethiek met het opleggen van strakke regels. Terwijl men er integendeel van zou moeten uitgaan dat het engagement en de onderzoeksdeontologie van (goed opgeleide) onderzoekers een veilig kader bieden voor de interactie tussen onderzoeker en onderzochte.

Literatuur

- Bouchard, T.J. (1984). Field research methods: Interviewing, questionnaires, participant observation, systematic observation, unobtrusive measures. In J. Zeisel (Ed.), *Inquiry by design: Tools for environment-behaviour research* (Environment and Behavior) (pp. 363-413). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dieks, D. (1999). Een goed model? *Tijdschrift voor didactiek der β -wetenschappen*, 16(1), 4-11.
- Giddens, A. (1982). *Profiles and critiques in social theory*. London/Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
- Giddens, A. (1993). Structuratietheorie en empirisch onderzoek. In A. Giddens (Ed.), *Een kennismaking met de structuratietheorie* (pp. 13-36). Wageningen: Landbouwniversiteit.
- Miller, M. (1995). Covert participant observation: Reconsidering the least used method. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 11(2), 97-105.
- Nuytiens, A. & Scheirs, V. (2011). Etnografisch onderzoek en emoties: over de (on)verenigbaarheid van mens en wetenschap. *Panopticon* (1), 21-38.
- Steenhout, I. & Lippens, V. (2010). De omvang en impact van agressie tegen treinbegeleiders opgespoord. Op naar een doeltreffend agressiebeleid bij de NMBS? *Panopticon* (5), 10-30.
- Wallraff, G. (1985). *Ganz unten*. Köln: Kiepenheuer & Witsch.